

Bobay Orsolya (1980) az ELTE ókortudományi doktori programjának doktorjelöltje. Kutatási területe az ókori földrajztudomány humanista recepciója.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Szöveg és hagyomány* (recenzió, 2014/2).

Állatábrázolás Ioachimus Vadianus Mela-kommentárjában

Bobay Orsolya

Ioachimus Vadianus Mela-kommentárja

A szakirodalom mai álláspontja szerint a Claudius britanniai hadjárata (Kr. u. 41–44) idején írt munka, a *De chorographia* szövege az 1. századi *oikumené* leírását tartalmazza három könyvben. Műfaja az ókori görög irodalomból ismert *periplus*: a tengerpartok mellett haladva azok partvidékét írja le. A mű szerzője, Pomponius Mela római földrajztudós, más ókori forrásokból nem ismert, a személyére és a mű keletkezési idejére vonatkozóan csak a *De chorographiában* szereplő adatok állnak rendelkezésre. Hispániai származását a szövegben szereplő megjegyzések valószínűsítik.

A Sankt Gallen-i kereskedőcsaládból származó Joachim von Watt (Ioachimus Vadianus, 1485–1556), a bécsi egyetem hallgatója, majd professzora 1518-ban jelentette meg Pomponius Mela művéhez írott kommentárját. A kommentár alapját az 1513–1514-es egyetemi tanévben tartott Mela-előadása jelentette. A szöveghez fűzött magyarázatait néhány évvel később, 1517 telén foglalta írásba, majd jelentette meg nyomtatásban.

Vadianus kommentárját, amely az ókori auctorok műveire alapozó bécsi földrajzi oktatás legkiemelkedőbb eredménye, az eredeti mű több szövegkiadása és kommentárja előzte meg. A ma *De chorographia* néven ismert Mela-szöveget (korabeli elnevezése szerint a *De situ orbis*) elsőként Giovanni Ricuzzi Velluti (Iohannes Camers) teológiai professzor jelentette meg 1512-ben, egy kötetben az itáliai Ermolao Barbaro *Castigationes in Pomponium Melam* című filológiai kommentárjával. A Mela-szöveg mellett népszerű volt a korszakban Dionysios Periégétés késő ókori, Rufus Festus Avienus által latinra fordított földrajzi tankölteménye is. A Mela-szöveghez hasonlóan *periégésis* műfajú munkához az egyetem teológiai karán tanító Johannes Camers írt kommentárt, és a szöveget az egyetem retorika- és poétikaprofesszora, Johannes Cuspinianus (1473–1519) és Vadianus is kiadták.¹

A három bécsi kiadásban megjelent Periégétés-szöveg mellett ismerték és használták Guarino Veronese latin Strabón-fordítását, valamint Ptolemaios *Geographiájának* szintén a 15. század végén megjelent latin fordítását. A Mela-kommentárban a földrajzi ismeretek szerepelnek a legnagyobb arányban, azonban egyes szkholionokban Vadianus az állatokkal kapcsolatos ókori ismereteket is közli, illetve sajátjaként leírt tapasztalatokkal bővíti.²

Előzmények: az ókori és középkori zoológiai szemléletmód

Vadianus kommentárjának szemléletmódját az ókori zoológiai szemléletnek a középkor során végbement átalakulása határozza meg. Anthony Grafton megállapítása szerint az ókori természettudományos gondolkodás és a középkori világkép hatásai egészen 1550-ig meghatározták a tudományos gondolkodást, tehát az állatokkal kapcsolatos felfogás is a korábbi hagyományokat követte a 16. század első éveiben. A középkori szerzők állatokra vonatkozó ismeretei az ókorban használt szövegekhez képest kevesebb forrásra támaszkodtak, illetve az ókori auctorok mellett megjelentek

a *bestiariumok*, amelyek az állatokra vonatkozóan is szimbolikus látásmódot közvetítettek.³ A zoológiai ismereteket tárgyaló, Aristotelésnek tulajdonított szövegek⁴ latin fordítása a középkori egyetemi oktatás alapjává tette az arab tudományban csak kiegészítő szerepet játszó görög természettudományos szövegeket. Ezt követően az egyetemi képzés követelményeinek megfelelően megjelentek az első, a szövegeket értelmező kommentárok is.⁵

A 12. században Aristotelés legtöbb művét lefordították arabból latinra, állattani műveinek fordítása azonban csak 1210 körül készült el Michael Scotus munkájaként. Scotus *De animalibus* című fordítása három értekezést foglalt magában (*Historia animalium*, *De partibus animalium*, *De generatione animalium*). A *De animalibus* az egyetemek bölcséleti és orvosi karain is olvasták. Ennek okát abban kereshetjük, hogy egyrészt tárgyalta a természet felépítésére vonatkozó általános ismereteket és a tudományos kutatás módszereit, másrészt az állati mellett az emberi anatómiát is, az utóbbinak pedig az orvostudomány oktatása szempontjából volt nagy jelentősége. A Petrus Hispanus által írt első kommentárt követően Albertus Magnus is megjelentette a saját, egyéni észrevételeket és saját kutatási eredményeket is magában foglaló *De animalibus*-kommentárját (1263), illetve a *Questiones super de animalibus* (1260) című saját művét, amely az 1258-ban Kölnben tartott *disputatio* írott változata volt. Az aristotelési corpus részét képező *De animalibus* szövege és a hozzá írt kommentárok jelentették az alapját a 13. századi zoológiai értekezéseknek és a természettudományos ismereteket a teremtéstörténet keretei között tárgyaló enciklopédiáknak,⁶ amelyeket a morális és szimbolikus felfogás és a természettudományos szemléletmód együttesen határozott meg.⁷ Albertus Magnus önálló munkája, a *De animalibus* az állatvilágot tudományos szempontokat követve mutatja be:

Az állatokról szóló tudomány (scientia),⁸ (amelyet) természetfilozófiai munkánk végére helyeztünk, a bevezetőben közölt felosztásunk szerint a növényekkel kapcsolatos tudomány után következik... Az állatokkal kapcsolatos ismereteknek azért előnyös a természettudományos ismeretek utolsó részeként szerepelniük, mert a kevésbé összetett dolgok részei az összetettebb dolgoknak, ahogy gyakran bebizonyítottuk.⁹

Az empirikus vizsgálódás és a természettudományos ismeretek közlésének igénye mellett azonban a középkori *bestiariumokra* jellemző *mirabilia*-felfogás is meghatározó szerepet játszik a *De animalibus*-ban. A hüllők osztályainak felsorolásánál például a sárkányt is közéjük sorolja:

A fajuk szerint pedig azokat fogjuk vizsgálni, amelyek saját fajuknak megfelelően a (földön) tudnak járni, és azokat, amelyek repülnek, vagyis a repülő élőlényeket tulajdonságaik szerint, és a csúszómászókat természetük és szokásaik szerint. Melyek a csúszómászóknak, vagy a hozzájuk hasonló állatoknak – mint a gyíkok, krokodilok és sárkányok – fajai és viselkedési módjai?¹⁰

A természettudományos felfogás és a *mirabilia* kettős hatása a 15. század végén megjelent orvostudományi munkákat is meghatározta.¹¹ Ezt láthatjuk Bartolomeo Montagna *Hortus sanitatis* (1497) című művében is, amelyben a számos, a valóságban nem létező állatot ábrázoló metszet és leírás mellett sárkány-leírás is szerepel.¹² A sárkánnyal kapcsolatban Montagna a moralizálást állítja a középpontba, az oroszlán leírásában azonban a természettudományos, morális és orvosi szempontok keverednek egymással:

Aristotelés (szerint) az oroszlán merész, erős, nagytermetű, nemes és nagylelkű élőlény... (Izidor megállapítja, hogy) az oroszlán a négylábú állatok közé tartozik, amelyek a végtagjaikra támaszkodnak... Az oroszlán húsa meggyógyítja a képzeldőket, jó a fülfájásra és minden más fájdalomra.¹³

Ahogy a fentebb idézett szövegekből is láthattuk, a 12–15. század között megjelent munkák csak részben közvetítenek a mai értelemben vett zoológiai ismereteket. Karl E. Ehenkel és Paul J. Smith is hangsúlyozzák, hogy a kora újkori zoológia kialakulásának kezdeti időszaka a 16. század első fele, a folyamatot pedig a könyvekből szerzett tudás háttérbe szorulása és az empirikus tudás jelentőségének növekedése határozza meg.¹⁴ Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a zoológia önálló tudományággá válása csak a 16. század végén kezdődik meg, tehát rendszerezett információközvetítésről sem a korábban idézett szövegek esetében, sem a 16. század elején Bécsben megjelent latin nyelvű tudományos munkákban nem lehet szó.¹⁵

A bécsi humanisták zoológiai ismeretei

Az állatokkal kapcsolatos ismeretek nemcsak a Bécsben megjelent természettudományos munkákban jelentek meg, hanem más műfajú szövegekben is. A retorikai művekben szereplő adatok alapján a természettudományos vizsgálódás mellett a szimbolikus értelmezési hagyománynak is nagy jelentősége volt: az állatok a retorikai művekben is megjelentek toposzok vagy hasonlatok szereplőként.¹⁶ Az ókori szövegeket magyarázó kommentárokból a forrásszöveg tartalma meghatározta a zoológiai ismeretek arányát: a földrajzi ismereteket középpontba állító Dionysios Periégétés- és Pomponius Mela-kommentárban kevesebb állattani adat szerepel, mint a Gaius Julius Solinus által összeállított *Naturalis historia*-kompilációhoz írt kommentárban. A bécsi földrajzi kommentárok zoológiai szemléletmódja kettős jellegű: összekapcsolódnak benne egyfelől az Albertus Magnus felfogását követő, az állatok tulajdonságainak tanulmányozását, a természettudományos vizsgálódást középpontba állító, másfelől a *mirabilia*-felfogás (az egzotikus, szokatlan állatok bemutatását célzó megközelítés) hatásai. A zoológiai ismeretközlésre irányuló szándék a leghangsúlyosabban az egzotikus, ritka vagy szokatlan állatok leírásában található meg, amelyek esetében a korábban említett szimbolikus felfogás hatását is felfedezhetjük. A kígyókról szólva például nem csupán az egyes fajokat mutatja be, hanem hosszasan foglalkozik a sziget kígyóktól való mentességének okaival is. E szemlélet szerint a kígyók mellett a rovarok és egyes ma-

darak (például a daru vagy a bagoly) is a szokatlan, furcsa állatok közé tartoztak, ugyanakkor az egzotikus állatok közül kiemelkedik a delfin leírása, amellyel Camers négy egymást követő szkholonban foglalkozik. A delfinnek, e különleges élőlényekkel kapcsolatban egyrészt a költői hagyományt emeli ki mint mélyebb, Istentől származó igazságot, másrészt megfigyelhetjük a természettudományos érdeklődésre utaló jeleket is, hiszen az ókori természettudományos munkákat, mindenekelőtt a *Naturalis historiát* követve a delfinek külsejét, tulajdonságait és viselkedését is igyekszik bemutatni.

A zoológiai ismeretek a bécsi egyetem földrajzoktatásán belül nem játszottak elsődleges szerepet: ahogy a Mela-kommentár paratextusában szereplő, *Catechesis in geographiam* című értekezésben Vadianus megjegyzi, az egyes területekre vonatkozó tudnivalók sorában csak a harmadik helyen szerepeltek az adott hely nevezetességei, közöttük az állatvilág.¹⁷

Állatok a periférián: az ókori Egyiptom és India állatvilága Vadianus kommentárjában

A *mirabilia* műfaji sajátosságait megjelenítő állatleírások egyrészt a valóságban is létező állatok csodás tulajdonságokkal való felruházását, másrészt a fiktív, a valóságban nem létező élőlényekkel kapcsolatos beszámolókat foglalják magukban. A valóságban is létező állatok csodás tulajdonságokkal való felruházására az egyiptomi és a korabeli világkép szerint az *oikumené* perifériáján elhelyezkedő indiai állatvilág leírásában is találhatunk példákat.¹⁸

Az afrikai, kevésbé ismert állatokkal szemben a középkori és a kora újkori ember félelmet érzett. Ez a felfogás jelenik meg Vadianus kommentárjában is, amelyben a vad és félelmetes afrikai állatokról esik szó:

*Afrikának vadak az állatai. Mivel nagyon sokan vannak és kevés a vizük, előfordul, hogy a kevés számú folyóhoz hatalmas tömegű állat vándorol, és ott bűnös vágtyól hajtva különféle szörnyeket nemzenek.*¹⁹

Az afrikai állatvilág bemutatása az ókori Egyiptomra korlátozódik, középpontjában a krokodilról és a vízilőről szóló beszámolókkal, amelyeknek a leírását Strabón *Geógraphikájából* veszi át.²⁰ Az egyiptomi állatvilág bemutatásakor ornitológiai adatok is szerepelnek, amelyek összefüggenek a középkori és a kora újkori gondolkodást meghatározó szimbolikus látásmóddal. Ezzel kapcsolatos példaként említhetjük meg az ibisz leírását, amelyben Vadianus (Cicero nyomán) hangsúlyozza, hogy a madár testi adottságai által képes arra, hogy elpusztítsa a délről érkező kígyókat, amelyek a korabeli gondolkodás szerint a gonoszt szimbolizálják.²¹ Az egyiptomi állatvilág bemutatásában a *mirabilia*-szemléletmód egy esetben kap nagyobb hangsúlyt, amikor Vadianus az itáliai humanista Matthias Palmerius *Annales*-ét idézve a Nílusban élő, félig emberi, félig állati lényekről tesz említést.²²

Az indiai állatvilág ismertetésekor teljesen eltűnik a kommentárból az egyiptomi állatok esetében még tapasztalható racionálisabb szemléletmód. Itt az ókori zoológiai beszámolókra támaszkodva az átlagosnál nagyobb méretű, kisebb farkas nagyságát elérő hangyák,²³ valamint a hozzájuk ha-

sonlóan nagyra növő kígyók szerepelnek a kommentár szkholonjaiban.²⁴ Az ókori szövegekben szereplő beszámolók valóság tartalmát Vadianus ebben az esetben sem vizsgálja meg: minden kritika nélkül elfogadja ezeket az állításokat, ugyanakkor érzékeli a bennük levő számos ellentmondást. A Mela-kommentárban egyedi kérdésekként az állatok és a vallás, illetve az állatokkal kapcsolatos emberi magatartás témái is szerepelnek. Ezzel kapcsolatos példaként az egyiptomi állattisztelettről szóló, ókori forrásokon alapuló beszámolókat,²⁵ illetve az indiai vegetariánizmust bemutató szövegeket említhetjük meg.²⁶

*Si mortuum fuerit animal...: sajátos állatábrázolás Vadianus kommentárjában*²⁷

A latin nyelvű bibliai idézet párhuzamba állítható a kommentár azon szakaszaival, amelyekben Vadianus különös történeteket kapcsol az állatok pusztulásához. A történetekben a halott állatok (vagy testrészeik) bizarr látványosságot jelentenek, vagy furcsa, riasztó szokások alanyai lesznek. Mindezek ellentétéként Vadianus egy olyan történetet is közöl a kommentárban, amely az élőlények születésére vonatkozó korabeli elképzeléseket jeleníti meg.

A zoológiai ismereteket szintén tárgyaló Solinus-kommentárban vagy más bécsi munkákban nem szerepelnek hasonló adatok. Az említett beszámoló vagy az uralkodói propagandával összefüggő, vagy a korabeli eseményeket bemutató tudósításokban szerepelnek, amelyeknek nincs kapcsolatuk az ókori zoológiai ismeretek recepciójával; ezenkívül főleg azoknak az európai országoknak a leírásában bukkannak fel, amelyeknek az állatvilágát (Egyiptomhoz és Indiához hasonlóan) Vadianus kevésbé vagy egyáltalán nem ismeri. Ezekben a szövegrészekben az európai, a korabeli világ középpontjában élő ember attitűdje válik érzékelhetővé az általa perifériának felfogott terület csodás, szokatlan és bizarr jelenségeivel szemben.

A sarmatiai (nagyjából a mai Lengyelország területe) állatvilág bemutatása kapcsán a szerző beszámol egy általa Bécsben látott, hatalmas medveorról.²⁸ A leírásban a szimbolikus ábrázolásmódnak nincs szerepe, Vadianus csak az állat méreteit akarja érzékeltetni. Hasonló enciklopédikus narrációról van tehát szó, mint Konrad Gessner *Historia animalium* című művében, amelyben a lengyel uralkodó vesztét az általa nevelt nőtény medve okozza, mivel a király összetéveszti az állatot az ajtaja előtt álló merénylőkkel.²⁹ A szimbolikus ábrázolásmód a Vadianus által személyes tapasztalatként leírt lakomajelenetben sem érhető tetten. Bár az oroszlan az ókori és középkori felfogás szerint is szimbolikus jelentést hordoz, a kommentárban szereplő (a valósághoz képest vélhetően kiszínezett vagy fiktív) történet inkább a barbárnak tekintett mongolok vadságát, és kevésbé az oroszlanhoz kapcsolódó szimbolikus tartalmakat jeleníti meg.³⁰

A tatárok, akiknek egy része a sarmatákhoz tartozik, de a szkíta szokásokat követve kegyetlenek, továbbra is vadak maradtak... Amikor Krakóban voltam, egy nemrég a terebben elpusztult kölyökoroszlánt téptek szét, és gyorsan

*felfalták a jelenlétünkben, és miközben vadságukon szörnyülködünk, nevetséges mozdulatokkal hívtak minket, hogy vegyünk részt a lakomában.*³¹

Összegzés

Az elpusztult állatokkal kapcsolatos történetek ellentétéként a madaraknak a tengervíz által történő születését tárgyaló, az ókori Orcades-szigetek (a ma Skóciához tartozó Orkney-szigetek) élővilágával kapcsolatos beszámolót közlő *Orcades-szkholion* említhetjük meg. Bár példánkat nem a kora újkori zoológia, hanem a korabeli ornitológia területéről vettük, a természettudományos adatokkal szemben szkeptikus, ám azokat a „személyes” tapasztalat hatására elfogadó szemléletmódot mutatja be.³² A Mela-kommentár itt bemutatott részleteiből arra következtethetünk, hogy a kora újkori zoológiai gondolkodásban létezett egy áramlat, amelyben az állatok születése és halála kiemelt témát jelentett, a magyarázatukat pedig a középkori *bestiarium*okra jellemző szimbolikus felfogáshoz közel álló leírások segítségével keresték.

Az állatokkal kapcsolatos ismeretek a *De situ orbis* szövegében mellékes szerepet töltenek be, ami alapvetően meghatározza a kommentárban szereplő zoológiai ismereteket is. Vadianus, miközben a földrajztudományi ismereteket tekintve közvetlenül az antik forrásokra támaszkodik, az állatokra vonatkozó ismereteket a középkori zoológiai szemléletmódot meghatározó *mirabilia*-felfogás módszertani sajátosságait alkalmazva mutatja be. A kommentárban szereplő, állatokkal kapcsolatos történetek a kora újkori világ perifériáján elhelyezkedő területek leírásában fordulnak elő. Vadianus nézőpontjából persze Egyiptomhoz és Indiához hasonlóan a kelet- és észak-európai területek is perifériának számítanak, sőt ezek vadságát és szokatlanságát a hihetetlen és bizarr jelenségek személyes tapasztalatokon alapuló leírása tovább fokozza. A Mela-kommentárban felbukkanó zoológiai ismeretek tehát a korszak általános felfogását követik, egyéni sajátosságukat csak az állatok egy csoportjával kapcsolatos ismereteknek a korabeli politikai eseményekhez kapcsolása jelenti.

Jegyzetek

- 1 A *periégésis* és *periplus* műfajú szövegek közötti eltérés lényege, hogy a *periégésis* egy kisebb vagy nagyobb terület leírását jelenti, a *periplus* pedig a tengerparti területek sajátosságait mutatja be.
- 2 *De situ orbis* 39.
- 3 A középkori *bestiarium*ok forrása a Kr. u. 2. században, Alexandriában írt, *Physiologus* címen fennmaradt anonim munka, amelynek a mintájára a középkorban is írtak azonos című műveket. Az állatok morális és szimbolikus ábrázolása a 14. századot követően is meghatározta az állatokkal kapcsolatos felfogást. Theobaldus püspök verses formában írott bestiariuma (*Physiologus*] *Theobaldi episcopi de naturis duodecim animalium*) a valóságos, illetve fiktív állatokra vonatkozó ismeretek közlése során az egyes verseket mindig valamilyen morális tanulsággal zárja le. Abele 1999, 338–351.
- 4 *Historia animalium, De partibus animalium, De generatione animalium, De incessu animalium, De anima, Parva naturalia.*
- 5 *Quaestiones* 5.
- 6 A *De animalibus* címmel latinra fordított Aristotelés-szövegre történő utalások olyan középkori enciklopedikus művekben is megjelennek, mint Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* vagy Thomas de Cantimpré *De rerum natura* című műve. Az utóbbi szövegekben a korábbi, hagyományos források (Plinius, Izidor, Solinus és a számos középkori *bestiarium*) is nagy szerepet játszanak.
- 7 Az állatokkal kapcsolatos ismeretek már Albertus Magnus korai műveiben is megjelennek: korai teológiai írásaiban (*De sacramentis, De incarnatione, De resurrectione*) és a teológiai meghatározottságú, de természettudományos ismereteket is tárgyaló kozmológiai írásaiban – például *Az égboltról (De caelo)* című Aristotelés-mű latin fordításához írott kommentárjában – Aristotelés zoológiai műveit is felhasználja. Lásd Steel 1999, 14; Anzulewicz 1999, 159.
- 8 A 12–13. században kialakult skolasztikus latin nyelvben a *scientia* a *latinitassal* egyenértékű fogalom volt, tehát a *scientia* Albertus Magnus gondolkodásában a latin nyelven írt értekezést jelentette. A latin nyelv használata a népnyelvvel szemben biztosította a természettudományos szemléletmód érvényesítésének lehetőségét, az anatómiai és az állatok viselkedésére vonatkozó ismeretek tárgyalását.
- 9 Stabler 1916, 37.
- 10 *Uo.* 40.
- 11 Az állatokkal kapcsolatos mágikus felfogás és ennek az orvostudományi művekben való felhasználása a korszak orvostudományi írásainak általános jellemzője. A német Bernhard von Breydenbach *Hortus sanitatis* (1487) című írása is ezt a szellemiséget követi, Bartolomeo Montagna azonos című, 1497-ben megjelent orvostudományi szakkönyvében együtt szerepelnek a növények, és a kövek gyógyító tulajdonságaira vonatkozó tudnivalók. Breydenbach és Montagna műveiben, a 12–14. századi *bestiarium*okhoz hasonlóan, szintén nagy szerepet kapnak az ókori szövegek azon szakaszai, amelyekben fiktív élőlények – mint a mandragóra, a griffmadár vagy a hárpia – szerepelnek.
- 12 *Hortus sanitatis* 437.
- 13 *Hortus sanitatis* 453.
- 14 Enenkel–Smith 2007, 1–5.
- 15 Wightman 84.
- 16 Erre vonatkozó példaként említhetjük meg Sebastian Winderl *Oratio ad Mattheum Romanae Ecclesiae Cardinalem* (Mátyáshoz, a római egyház a római egyház bíborosához szóló beszéd, 1515) című írását. A szónoklati műből nem hiányozhat I. Miksa dicsőítése sem, akit a többi uralkodóval párhuzamba állítva, a sas, illetve a bagoly összehasonlítását célzó hasonlattal jellemez, majd Vergilius I. eclogáját parafrázálva óv az értelmezése szerint az állatokat nem felismerő Tityrus magatartásának követésétől.
- 17 *De situ orbis* 39.
- 18 Grafton 1995, 71–73.
- 19 *De situ orbis* 82.
- 20 *De situ orbis* 117.
- 21 *De situ orbis* 284.
- 22 *De situ orbis* 108.
- 23 *De situ orbis* 107.
- 24 *De situ orbis* 270.
- 25 *De situ orbis* 118.
- 26 *De situ orbis* 271.

- 27 Leviticus 11, 39–41. A magyar fordítás forrása a Szent István Társulat Bibliakiadásának internetes változata (<http://szentiras.hu/SZIT/Lev11>; letöltés ideje: 2015.07.13.).
- 28 *De situ orbis* 161.
- 29 *Historiae animalium* 1. 1071.
- 30 Theobaldus püspök *Physiologus*ában (114–115) az oroszlán Krisztus jelképe, a szereplése itt a kereszténységgel való szembenállásra utalhat.
- 31 *De situ orbis* 193.
- 32 *De situ orbis* 264.

Bibliográfia

Források

- Albert the Great: *Quaestions concerning Aristotle's On Animals*. Transl. by I. M. Resnick – K. F. Kittell Jr. The Fathers of the Church. Mediaeval Continuation V. 9. The Catholic University of America Press, 2008.
- Albertus Magnus 1916. *De animalibus libri XXVI nach der Cölner Urschrift...* Kiad. Hermann Stadler. Münster.
- Gesner, K. 1604 *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium*. Francofurti in Bibliopolio Andreae Cambieri.
- Montagna, B. 1497. *Hortus sanitatis, vel Tractatus de herbis et plantis, de animalibus omnibus et de lapidibus: Tractatus de urinis ac earum speciebus.* Argentorati, Johannes Pruess.
- Theobaldus 1492: *Physiologus*. A Metrical Bestiary of Twelwe Chapters by Bishop Theobald, Printed in Cologne. Ford. Alan Wood Rendell. London, 1928.
- Von Watt, J. 1518. *Pomponii Melae Hispani, Libri de situ orbis tres, adiectis Joachimi Vadiani Helvetii in eosdem Scholiis. Addita quoque in Geographiam Catechesi, et Epistola Vadiani ad Agricola digna lectu.* Viennae Pannoniae.
- Winderl, S. 1515. *Oratio ad Matthaem... Romanae ecclesiae cardinalem... in congratulatione adventus, nomine Universitatis Viennae Pannoniae habita.* Viennae.
- Szakirodalom
- Abeele, B. 1999. „Une version moralisée du *De animalibus* D’Aristote (XIVe siècle)”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 159–188.
- Anzulewicz, H. 1999. „Die aristotelische Biologie in den Frühwerken des Albertus Magnus”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 338–351.
- Beullens, P. 1999. „A 13th-Century Florilegium from Aristotle’s Books *On Animals*: *Auctoritates extracte de libro Aristotilis de naturis animalium*”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 69–95.
- De Asúa, M. 1999. „Medicine and Philosophy in Peter of Spain’s Commentary on *De animalibus*”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 189–211.
- Draelants, I. 1999. „La transmission du *De animalibus* d’Aristote dans le *De floribus rerum naturalium* d’Arnoldus Saxo”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 126–158.
- Enenkel, K. A. E. – Smith, P. J. (szerk.) 2007. *Early Modern Zoology. The Construction of Animals in Science, Literature and the Visual Arts*. Leiden–Boston.
- Foucault, M. 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* Budapest.
- Grafton, A. 1995. *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Harvard University Press.
- Hünemörder, C. 1999. „Der text des Michael Scotus um die Mitte des 13. Jahrhunderts und Thomas Cantimpratensis III.”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 238–248.
- Köhler, T. W. 1999. „Die wissenschaftstheoretische und inhaltliche Bedeutung der Rezeption von *De animalibus* für den philosophisch-antropologischen Diskurs im 13. Jahrhundert”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 249–274.
- Steel, C. 1999. „Animaux de la Bible et animaux d’Aristote”: Steel–Guldentops–Beullens 1999, 11–30.
- Steel, C. – Guldentops, G. – Beullens, P. (szerk.) 1999. *Aristotle’s Animals in the Middle Ages and Renaissance*. Leuven University Press.
- Strauch, E. H. 2001. *Beyond Literary Theory: Literature as a Search for the Meaning of Human Destiny*. Boston.